

К. М. Капустін

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ЗМІНИ ТОПОГРАФІЇ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я В СЕРЕДИНІ XIII—XV ст.

У статті розглядається проблема зміни топографії поселень Середнього Подніпров'я у середині XIII—XV ст., проаналізовано причини таких змін та виокремлено регіональні відмінності.

Ключові слова: Східна Європа, Середнє Подніпров'я, середні віки, історія, топографія.

У сучасній історичній науці значна увага приділяється вивченню проблем формування та розвитку окремих поселенських структур доби Середньовіччя, Нового Часу тощо. Змушені констатувати, що у деяких роботах недостатньо досліджені питання про умови формування та закономірності девелопменту різних поселенських структур у просторі та часі. Ще менше визначені фактори, які безпосередньо впливали на динаміку та характер розвитку конкретних поселень.

Слід при цьому пам'ятати, що людське суспільство з давніх-давен перебуває у тісному зв'язку з природним середовищем. Природні та антропогенні чинники визначають характер господарського та економічного життя соціуму, а останній змінюється й пристосовується у відповідності до певних умов життя. Починаючи з доби палеоліту і до сьогодення, природні умови значною мірою визначають спосіб життя людини, характер її господарської діяльності, співвідношення у користуванні результатами сільськогосподарського і ремісничого виробництва, а також промислів у житті окремого соціуму. Природно-географічні чинники є визначальними у процесі формування окремих поселенських структур протягом тривалого часу історії людства.

Спробуємо з'ясувати, яким чином і у якій мірі екологічні та природно-географічні фактори, а також історичні події впливали на життєдіяльність

людини (а саме, на топографію розташування поселень) у XIII—XV ст. Передусім схарактеризуємо умови, в яких відбувався розвиток поселенських структур у попередній історичний період.

Відомо, що у VIII ст. відбулися зміни кліматичної ситуації у всьому світі. У цей час настає, так званий, малий кліматичний оптимум (VIII—XIII ст.), який характеризується значною мінливістю кліматичних умов, деяким збільшенням вологості, теплою температурою субатлантичного клімату [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 23, 59, 60, 62].

Прогресивний розвиток сільського господарства та ремесел дозволив давньоруському суспільству освоїти та почати обробляти більшість відомих типів ґрунтів Середнього Подніпров'я. Наприклад, на території Чернігівського Задесення цей процес проходив у кілька етапів. На першому (X ст.) — освоювали лучні, ясно-сірі й сірі лісові та дерново-підзолисті супіщані й легкосуглинкові ґрунти [Ситий, 1998, с. 4]. У XI ст. (другий етап) — вперше починають обробляти чорноземи лісостепові та темно-сірі лісові ґрунти й чорноземи опідзолені. Тенденція до подальшого освоєння родючих, але складніших для обробки ґрунтів спостерігається у XII—XIII ст., що пов'язується з поширенням двопілля та трипілля, а також прогресивним розвитком сільськогосподарських знарядь праці [Ситий, 1998, с. 7]. Подібні процеси характерні для всіх регіонів Київської Русі (зокрема для Рязанської, Смоленської, Полоцької земель тощо) [Чернецов, Стрикало, 2003, с. 18—33; Алексеев, 1975, с. 202—239; Макаров, Захаров, 2003, с. 131—150].

Топографічне розташування давньоруських поселень було різним і залежало від багатьох факторів — природно-географічних, історичних, а також антропогенних. Адже взаємов-

плив природних та антропогенних чинників формував господарський уклад, характерний для відповідної історичної епохи (визначався природними умовами, досконалістю сільськогосподарських знарядь, рівнем агротехнічних та агрономічних знань населення тощо).

Поселення епохи Київської Русі розташовані переважно по берегах річок та струмків, поширеними були й такі, що знаходилися біля водойм на вододілах, у заплаві річки чи підвищенні посеред болота тощо. Співвідношення між поселеннями, розташованими у різних топографічних умовах, варіювалося в залежності від регіону. Зокрема, у межиріччі Дніпра та пониззя Десни переважають поселення, які розташовані на берегах річок (56 %); відомі також пам'ятки на узвишсях у заплавах річок (16 %), витоках річок та ручаїв (11 %), мисах або невеликих горбкуватостях між річкою та ручаем (9 %), на схилах блюдцеподібних западин (8 %) [Шекун, Веремейчик, 1988, с. 103]. У Чернігівському Задесенні абсолютна більшість поселень розташована на берегах річок (58 %); відомі поселення на берегах озер та боліт (27 %), узвишсях у заплаві річки та серед болота (15 %) [Ситий, 1998, с. 92]. Прирічкове розташування поселень притаманне для території України, особливо Середнього Подніпров'я, з його розвинутою річковою мережею [Беляєва, 1986, с. 397; Куза, 1985, с. 98], поширення інших типів топографічного розташування, у більшості, залежало від особливостей рельєфу певних мікро- та макрорегіонів.

Сприятливі кліматичні умови та політична ситуація у VIII—XIII ст. зумовили поступове збільшення чисельності населення (лише за період з X по XIII ст. кількість населення всієї Європи зросла приблизно у 1,5—2 рази) [Романчук, 1975, с. 20], внаслідок чого відбулося поступове формування, різних за характером господарювання, поселенських структур давньоруської держави в залежності від природно-географічних та історичних умов. Так, на теренах Північно-Східної Русі (Новгородська земля) концентрація населення у регіонах була нерівномірною, значна кількість поселень невеликого розміру знаходилася на незначних прирічкових узвишсях моренного походження, за межі яких поселенці не виходили, не освоюючи тим самим вододіл [Кизилов, 1973, с. 57]. Зміни у характері розселення відбувалися разом зі зміною географічного розташування. У регіонах, де переважали лісні ландшафти, розселення проходило переважно по річках (Смоленська, Полоцька земля) [Кизилов, 1973, с. 65], а якщо дозволяли умови, переміщувалося на вододіл (Володимиро-Суздальська земля) [Кизилов, 1973, с. 60, 62].

На землях Південної Русі характер господарювання та система заселення змінювалися також відповідно до природних умов. Так, на Лівобережжі найбільш заселеними були території межиріччя Дніпра та пониззя Десни, Чернігівського

Задесення та південні райони літописної «Сновської тисячі». Тут на заселення впливали, у першу чергу, сприятливі природні умови, серед яких велику роль відігравали рівень родючості ґрунтів, звільнення території від лісів, наближеність до великих річок, корисні копалини тощо [Веремейчик, 2003, с. 47]. Щодо території Правобережжя, то тут простежено тенденцію до більш щільного та кількісно потужнішого заселення лісостепових ділянок басейнів, екотонів та більш розрідженого на Поліссі [Томашевський, 2003, с. 19]. У глибинних типових природних територіях спостерігається оформлення галузевої спеціалізації (сільське господарство — у Лісостепу, промислове виробництво — на Поліссі (певний образ лісового господарства, у межах якого відбувається поєднання ремісничого напрямку ведення господарства з натуральними промислами регіону [Моця, Томашевський, 1994, с. 37]), а у смугах ландшафтних стиків відчутна тенденція до комплексного характеру господарської діяльності [Томашевський, 2003, с. 67]. Така ситуація характерна і для інших регіонів Південної Русі (Переяславщина, Чернігівщина тощо), адже розташування поселень у зоні ризикованого землеробства, де сільське господарство не гарантувало прожиткового мінімуму, сприяло пошукам інших джерел існування, розвитку ремесел та промислів [Самсонова, Готун, 1998, с. 52].

На початку — у середині XIII ст. відбувалися природні та політичні катаклізми в історії населення не лише Європи, але й всього Євразійського континенту. У першу чергу, завершився малий кліматичний оптимум та розпочався малий льодовиковий період, який із деякими флуктуаціями продовжувався до середини XIX ст. [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 23]. У цей час відбулася різка дестабілізація кліматичних умов та похолодання, що призвело до зростання нестійкості атмосферних процесів, активізації циклонічної діяльності, збільшення кількості паводків та інших кліматичних екстремумів [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 28]. У цілому помітна тенденція до збільшення кількості опадів у період похолодання (XIII—XV ст., XVII—XIX ст.) та зменшення у періоди потепління (XVI ст.) [Безусько, Климанов, Шелян-Сосонко, 1988, с. 134]. Окрім того, у середині XIII ст. землі Київської Русі зазнали спустошення монгольськими військами, що стало переломним моментом в історії не лише Русі, але й багатьох країн континенту. Військові дії завдали нищівного удару по суспільно-політичному, економічному та культурному життю на Подніпров'ї [Русина, 1998, с. 25].

Політичні та кліматичні зміни призвели до початку перебудови поселенських структур. Зокрема, сучасні археологічні дослідження дозволяють говорити про зміну топографії, розмірів, характеру ведення господарства окремих поселень та, певною мірою, про часткову перебудову поселенських структур домонгольського часу. У сучасній історичній науці існують два погляди

щодо розвитку поселенських структур післямонгольського часу. Перший ґрунтується на розробках російських дослідників (на матеріалах розкопок пам'яток Псковської і Новгородської землі, на Білому та Кубенському озерах; на землях, що не зазнали спустошень від монгольської навали [Макаров, 2000, с. 8]), які зазначають, що у другій половині XIII—XIV ст. змінюється топографія поселень, нові утворюються на вододілах, поселення дрібнішають, і домінуючим типом стає одновірний [Макаров, Захаров, 2003, с. 150; Івакин, 2003, с. 63]. Другий базується на матеріалах межиріччя Дніпра та Десни, а також Чернігівського Задесення, де життя продовжується лише на поселеннях, розташованих на узвишсях у заплавах річок або серед боліт, поселення тут також невеликі, можливо одновірні [Веремейчик, 1998, с. 54; Ситий, 1998а, с. 3—9]. Ці два погляди на сьогодні є домінуючими у сучасній науці стосовно проблеми розвитку поселенських структур другої половини XIII—XV ст.

Щодо території Дніпровського Правобережжя (для прикладу візьмемо територію Київської землі), то картографування й аналіз топографії поселень середини XIII—XV ст. свідчить, що зміни топографії поселень, як це зафіксовано на пам'ятках Північно-Східної Русі та Дніпровського Лівобережжя, тут не відбувається. Так, на Правобережжі, у межах Київської землі, картографовано 85 археологічних пам'яток золотоординського та литовського часу. Усі поселення за характером топографії поділяються на такі, що розташовані на мисах, на берегах річок або струмків та на підвищеннях у заплаві річки або серед болота. У відсотковому еквіваленті вони розподіляються наступним чином: на мисах, утворених вигином річки, розташовано 52 % поселень; на берегах річок та у заплаві 40 % та 8 % відповідно. Зауважимо, що дотепер на території Київської землі не відомо жодного поселення розташованого на вододілі, заплавні ж пам'ятки становлять лише незначний відсоток від загального масиву [Капустін, 2009, с. 78—83]. Причиною цього, окрім політичних та природно-географічних факторів, може бути ступінь вивченості археологічних пам'яток даної території середини XIII—XV ст., адже саме якість дослідження впливає на його висновки.

Для з'ясування причин, які впливали на зміну або збереження сталої топографії поселень у XIII—XV ст. детальніше розглянемо кліматичні та природні умови окремих регіонів.

Аналізуючи особливості розвитку поселенських структур Північно-Східної Русі, можна зробити деякі висновки щодо причин зміни топографії неукріплених пам'яток у XIII—XV ст. У першу чергу це природні фактори (характер та ступінь виснаженості ґрунтів, кількість опадів), а також антропогенний вплив, особливості розселення тощо. На процес утворення та трансформації поселенської інфраструктури регіону впливали політична та економічна ситуація, а також характер господа-

рування. Зокрема, одна з причин занепаду Білоозера — виснаження промислових ресурсів регіону, у зв'язку з чим постала необхідність у зміні господарського укладу життя. І саме необхідність переорієнтації господарства на збільшення питомої ваги аграрного сектору в економіці та розширення сільськогосподарських угідь призвели до занепаду Білоозера та утворення на протилежному березі Білого озера Білозерська — нового центра сільськогосподарської округи регіону [Захаров, 2000, с. 45]. Особливості географічного розташування Володимиро-Суздальської, Новгородської, Рязанської земель дозволяли їх мешканцям освоювати землі, які до того ніколи не використовували для ведення сільського господарства [Макаров, 2000, с. 7]. Особливо цей процес поживався у XIII ст., коли відбувалася еміграція населення з території Південної Русі [Кизилов, 1973, с. 66].

Цілком можливо, що вододільний тип поселень став домінуючим на тих землях, де негативний антропогенний вплив поглиблювався кліматичними змінами (похолодання, збільшення вологості). Постійне зростання кількості населення спонукало до переселення на незайняті території, тобто на вододіл, і до заснування на цих землях нових поселень. Такі висновки здаються більш-менш реальними з огляду на те, що навіть у межах одного мікрорегіону розвиток поселенських структур проходив по-різному [Макаров, 2003, с. 5—11]. Наприклад, дослідженнями М.А. Тропіна у басейні нижньої течії р. Бистра Сосна встановлено, що поселення кінця XIII — XV ст. розташовуються у тих же топографічних умовах, що й у давньоруський час [Тропин, 2000, с. 81]. Цікавими є також результати дослідження сільських поселень волостей Пехорка та Воря. Зокрема, на поселеннях Пехорської волості структура домонгольських поселень не зазнала у другій половині XIII ст. докорінної перебудови, у той самий час як на Ворі такі зміни сталися. Сучасні дослідження економгеографів дозволяють припустити, що на Пехорці відновлення господарських структур відбулося у перші два десятиліття після 1238 р., а на Ворю населення повернулося дещо пізніше, коли рілля та луки заросли лісом [Чернов, 2000, с. 91].

Що стосується території Чернігівського Задесення та Дніпро-Деснянського межиріччя, то тут маємо дещо інші процеси у порівнянні з теренами Північно-Східної Русі. Для цього регіону визначальним став військово-політичний фактор, адже ці землі внаслідок військових дій зазнали значних руйнувань. Як наслідок, відбулося різке скорочення кількості поселень, зміна характеру розселення та способу ведення господарства. Після монгольської навали центр політичного життя переміщується у більш «спокійні» північні райони — на Брянщину та у верхів'я р. Десна, куди переноситься політичний центр Чернігівської землі [Коваленко, 1996, с. 40—41; Гурьянов, 2005, с. 42]. Змінюються топографічні умови більшості поселень регіону (продовження життя фіксується лише

на археологічних пам'ятках, розташованих на узвишшях у заплавах річок та боліт).

Цілком можливо, що відтік населення, занепад сільського господарства та нестабільна політична ситуація змушували населення селитися у найбільш безпечних районах, які були недоступними для кінноти номадів. Що стосується кліматичних змін, то похолодання та зволоження клімату в цих землях було менш різким ніж на Півночі Русі. Крім того, географічне розташування таких поселень, які знаходилися на піщаних, відносно родючих ґрунтах Лівобережного Полісся, дозволяло їх мешканцям вести комплексне домашнє господарство [Романчук, 1975, с. 33]. Деякі дослідники припускають, що у післямонгольський час змінюється характер господарювання на цих землях (населення починає активніше займатися тваринництвом, у порівнянні з давньоруським часом), що дозволяло з меншими затратами виробляти достатньо харчів, адже успішне ведення сільського господарства можливе лише за стабільних політичних умов [Готун, 1999, с. 207—212]. Тільки після стабілізації політичної та військової ситуації на цих землях відбувається повторне освоєння річкових терас та вододілу, утворюється сучасна система розселення, розвивається сільське господарство тощо.

На Правобережжі, як і на Лівобережжі, визначальними стали, окрім природно-географічних, ще й політичні фактори. Порівнюючи історичний розвиток земель Північно-Східної Русі, межиріччя Дніпра та Десни, територію Чернігівського Задесення зазначимо, що збереженню сталої топографії поселень Правобережжя Київської землі у післямонгольський час сприяли наступні фактори:

1. Суттєве зменшення кількості населення та зниження обсягів сільськогосподарського виробництва дозволило частково відновити родючість ґрунтів та взагалі екологічну ситуацію у регіоні [Романчук, 1975, с. 33] і як наслідок продовжити їх подальшу обробку. Це є відмінною рисою у розвитку північних районів, де демографічний потенціал регіону відновлювався відносно швидко (у тому числі за рахунок еміграції населення з південних регіонів), у порівнянні з південними, які зазнали значних руйнувань та спустошення внаслідок військових дій. Зростання антропогенного навантаження на природу відбувається дещо пізніше, у середині XVI—XVII ст., коли відчутно зростає кількість населення та інтенсивність промислового виробництва (у першу чергу поташу, на виробництво бочки якого йшло 40 м² дров) [Кириков, 1979, с. 48].

2. Кліматичні зміни, пов'язані з настанням малого льодовикового періоду, не мали тих негативних наслідків, які фіксуються у північних районах Русі. Зокрема, згідно з палінологічними даними, зміна температури та вологості у різних частинах Руської рівнини відбувалася нерівномірно. У центрі Руської рівнини найбільша вологість спостерігалася у період IV—

XV ст. із максимальними величинами на межі тисячоліть; на північному сході максимум зволоження припадає на більш ранній час (V ст.), а на південному сході вологість зростала і зменшувалася разом із відповідними коливаннями температур [Кренке, Золотокрылин, Попова, Чернавская, 1989, с. 37]. Підтвердженням цієї думки може бути той факт, що кількість зафіксованих кліматичних екстремумів у Північно-Східній Русі у XIII—XVI ст. була значно вищою у порівнянні з південноруськими землями. Адже зміни клімату та кліматичні екстремуми відбувалися неодноразово, а регіонально і в окремі періоди, що пояснюється впливом циркуляційних факторів на формування клімату та процесу відновлення регіональних особливостей останнього [Борисенко, Пасецкий, 1983, с. 33]. Цікавими видаються результати дослідження взаємозв'язку між кліматичними екстремумами та аномаліями приросту деревини на півночі Руської рівнини, проведеного А.В. Пушиним, М.М. Чернавською, Н.Б. Черних. Дослідники відмічають, що одні й ті самі кліматичні екстремуми по-різному впливали на приріст деревини у різних регіонах. Сурові та сніжні зими в Архангельській області викликали негативні зміни приросту деревини, а у Тверській та Ленінградській навпаки — позитивні, що пояснюється відмінним географічним розташуванням, особливостями мікроклімату тощо [Пушин, Чернавская, Черных, 2000, с. 93—97].

3. Особливості природно-географічного розташування (рельєф місцевості, характер річкової системи та шляхів сполучення (переважно річкових) спонукали тогочасне населення продовжувати відроджувати старі та засновувати нові поселення саме на берегах річок, які залишалися не лише водними артеріями країни, а й джерелом отримання додаткових продуктів харчування тощо. Детальніше проаналізувавши природно-географічні умови регіону, можна зробити висновок про те, що переважна більшість поселень давньоруської та наступних золотоординської і литовської діб розташовувалася на висотах 3—7 м відносно найближчої водойми (річки, струмка), хоча в окремих випадках висота збільшувалася до 20 м [Томашевський, 2003, с. 19]. Крім того, недоцільність переходу населення на вододіл, особливо на Поліссі, полягала у тому, що розробка невеликих польових підсічних ділянок в оточенні лісів, у низинах або на глухих вододілах призводила до затінення ділянок, застою над ними повітря, туманів та надмірної вологості, ранніх заморозків. На прирічкових смугах із крутими вигинами, островами, мисами, луками забезпечувався набагато кращий дренаж, циркуляція повітря, повільніший хід добових температур, що впливало на врожайність та ефективність ведення сільського господарства [Томашевський, 2003, с. 22].

4. Нестабільна військово-політична обстановка у регіоні не дозволяла населенню вільно

обживати як прирічкові, так і вододільні простори. Особливо виразно така ситуація простежена у Лісостепу, на кордоні між осілим землеробським населенням та рухливим кочовим. Адже, як і у давньоруський час, освоєння земель, які перебували у місцях підвищеної небезпеки (на кордоні зі степом), здійснювалося разом із утвердженням військової присутності спочатку давньоруської, а згодом литовської держави на прикордонних територіях. Відвоювання у «степу» південних земель відбувалося шляхом поступового відновлення старих та спорудження нових «господарських» замків, навколо яких і відбувалася концентрація населення [Грушевський, 1890, с. 4]. У цей час замок був, насамперед, воєнно-політичним знаряддям колонізації краю [Виноградська, 2002, с. 56—58].

5. Збереженню сталої топографії поселень сприяло відродження функціонування річкових торгових шляхів. Адже відомо, що з утвердженням на південноруських землях влади Золотої Орди остання перебирає на себе статус *Rex Chazarica* у регіоні [Хеллер, 2001, с. 111—115].

Слід також зазначити, що кількість поселень, розташованих у певних топографічних умовах, змінювалася в залежності від ландшафтів поширених у різних частинах Русі. На півночі давньоруської держави домінували східноєвропейські бореальні, а на півдні — суббореальні гумідні та семігумідні ландшафти [Исаченко, 1985, с. 161, 176]. Перші характеризуються значною роллю водного випаровування (у середньому біля 500 мм), відносно невисоким ступенем континентальності, найбільшою теплозабезпечуваністю, максимальною тривалістю без морозного періоду [Исаченко, 1985, с. 163]. Суббореальні гумідні та семігумідні ландшафти характеризуються зростанням на південь запасів тепла та скороченням атмосферного зволоження, внаслідок чого у суббореальних широтах спостерігається часта зміна гідротермічних умов [Исаченко, 1985, с. 176]. Особливо яскраво такі відмінності стали помітні саме в XIII—XV ст., із настанням малого льодовикового періоду. Зростання кількості опадів дозволило населенню північної Русі вести сільськогосподарське виробництво на відстані від звичайних джерел водного забезпечення, тобто на вододілах. На південних же теренах, де клімат більш аридний, таких змін не відбувалося й населення продовжувало селитися у тих же топографічних умовах, що і раніше.

Зміни політичної кон'юнктури та погіршення кліматичної ситуації співпали з початком трансформації характеру неукріплених поселень. Якщо у X — на початку XI ст. домінували великі багатодвірні поселення, то вже з середини XI—XIII ст. все більшого поширення набуває малодвірний тип поселення. Дослідники припускають, що це є наслідком прогресивних

структурних змін характеру господарювання та природних факторів (точніше впливом антропогенних факторів на природні) [Макаров, 2000, с. 7—8] та ростом самостійності малої сім'ї.

Підсумовуючи, зазначимо, що зміна топографії поселень середини XIII — XV ст. відбувалася під впливом багатьох факторів, які різнилися відповідно до природно-географічних, політичних, кліматичних умов окремого регіону. Саме у цей час (XIII—XV ст.) починається поступова трансформація поселенських структур Східної Європи, яка у різних регіонах проходила по-різному. Розвиток поселенських структур Середнього Подніпров'я остаточно завершується лише у XVI—XVII ст. із формуванням сучасної системи заселення. Характер та ступінь трансформацій визначався низкою екологічних, географічних та історико-політичних факторів, які більшою чи меншою мірою впливали на подальший розвиток поселенських структур цього регіону.

Алексеев А.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — С. 202—239.

Безусько Л.Г., Климанов В.А., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Климатические условия Украины в позднеледниковье и голоцене // Палеоклиматы голоцена Европейской территории СССР. — М., 1988. — С. 125—135.

Беляева С.А. Селища // Археология УССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 396—404.

Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI—XVII вв.. — Л., 1983.

Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX—XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 51—65.

Веремейчик О.М. Лівобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 26—47.

Виноградська Л.І. Замок у соціально-просторовій структурі міст та містечок Правобережної України XIV—XVII ст. // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 56—58.

Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень середнього Подніпров'я X—XIII ст. // *Vita Antiqua*. — 1999. — С. 207—212.

Грушевський М.С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. — М., 1890.

Гурьянов В.Н. Брянск конца XIII — первой половины XIV вв. по данным археологии // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII—XIV вв. — Тула, 2005. — С. 42—59.

Захаров С.Д. «На Беле озере два городка» // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций: Тез. докл. — М., 2000. — С. 43—47.

Ивакин Г.Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59—65.

Исаченко А.Г. Ландшафты СССР. — Л., 1985.

Капустин К.М. Тенденції демографічного розвитку Правобережжя Київської землі у середині XIII — XV ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VIII Міжнар. студ. наук.

археол. конф. (10—12 квітня 2009 р., Чернігів). — Чернігів, 2009. — С. 78—83.

Кизилов Ю.А. Географический фактор в истории средневековой Руси // ВИ. — 1973. — № 3 — С. 51—67.

Кириков С.В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X—XIX в. — М., 1979.

Коваленко В.П. Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церков.-іст. конф. — Чернігів, 1996. — С. 40—41.

Кренке А.Н., Золотокрылин А.Н., Попова В.В., Чернавская М.М. Реконструкция динамики увлажнения и температуры воздуха за исторический период (по природным показателям) // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. — М., 1989. — С. 34—38.

Куза А.В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 39—104.

Макаров Н.А. Русь в XIII в.: культурная ситуация по археологическим данным // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций: Тез. докл. — М., 2000. — С. 5—10.

Макаров Н.А., Захаров С.Д. Накануне перемен: сельские поселения на Кубенском озере в XII—XIII века // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 131—150.

Моця О.П., Томашевський А.П. Людина часів Середньовіччя у природному середовищі Полісся // Чернігівська земля у давнину і Середньовіччі: Тези доп. міжнар. наук. конф. (5—6 жовтня 1994 р., Славутич). — Славутич, 1994. — С. 37—38.

Пушин А.В., Чернавская М.М., Черных Н.Б. Климатические экстремумы и аномалии прироста древесины в XVI—XIX вв. на севере Русской равнины // СА. — 2000. — № 4. — С. 86—99.

Романчук С.П. До використання природних ресурсів Придніпров'я в епоху Київської Русі // Фізична географія та геоморфологія. — 1975. — Вип. 13. — С. 27—34.

Русина О.В. Україна під татарами та Литвою. — К., 1998.

Самсонова Т., Готун І. Людина і середовище Середнього Подніпров'я в середньовіччі (за матеріалами поселення Автуничі) // Переяславська земля і світ людини. — Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 50—54.

Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998. — С. 38—50.

Ситий Ю.М. Поселення X—XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Україна і Росія в панорамі століть. — Чернігів, 1998а. — С. 91—95.

Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 4—26.

Томашевський А.П. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003а. — С. 63—70.

Тропин Н.А. Сельские поселения XII — начала XV в. в бассейне нижнего течения Быстрой Сосны // СА. — 2000. — № 2. — С. 80—93.

Хеллер Кл. Золотая Орда и торговля с Западом // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотая Орда). — Казань, 2001. — С. 111—115.

Чернецов А.В., Стрикало И.Ю. Старая Рязань и монголо-татарское нашествие в свете новых исследований // Русь в XIII веке: древности темного времени. — М., 2003. — С. 18—33.

Чернов С.З. Сельское расселение в Московском княжестве второй половины XIII в.: «традиционные» и «новационные» модели выхода из кризиса (по материалам археологических исследований 1990-х годов волостей Пехорка и Воря) // Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций: Тез. докл. — М., 2000. — С. 88—92.

Шежун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Дняпра // Чернигов и его округа в IX—XIV вв. — К., 1988. — С. 93—110.

К. М. Капустин

К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ ИЗМЕНЕНИЯ ТОПОГРАФИИ ПОСЕЛЕНИЙ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ В СЕРЕДИНЕ XIII — XV вв.

В современной исторической науке существует несколько точек зрения на проблему изменения топографии неукрепленных поселений во второй половине XIII — XV вв. Для территории Среднего Поднепровья ни одна концепция не может быть использована как наиболее полно характеризующая процесс развития отдельных поселенческих структур послемонгольского времени. Использование комплексного подхода для решения этого вопроса позволило сделать определенные выводы, согласно которым, изменение топографии поселений произошло под влиянием многих факторов, отличающихся в соответствии с природно-географическими, политическими, климатическими условиями отдельного региона.

К. М. Капустин

TO THE PROBLEM OF THE SETTLEMENTS TOPOGRAPHY CHANGES ON THE MIDDLE DNEPR TERRITORIES IN THE XIII— XV centuries

Modern historical science has several points of view concerning the problem of unfortified settlement topography changes in the second half of XIII — XV centuries. Any of these concepts cannot be employed as the one that entirely describes the process of Post Mongolian separate settlement structures development. The use of combined approach towards solution of this problem made it possible to draw certain conclusions in accordance with which the change of settlement topography took place under the influence of many factors which differentiated according to geographical environment, political and climatic conditions of the separate region.